

FILOZOFICKÝ SYSTÉM TZV. PSYCHIZMU MICHAELA PETÖCZA

ONDREJ MÉSZÁROS, Filozofický ústav SAV, Bratislava

MÉSZÁROS, O.: Philosophical system of So Called Psychism of Michael Petöcz
FILOZOFIA 59, 2004, No 10, p. 715

The philosophical production in our region in the 19th century developed in two lines: the school philosophy (in form of various text books and compendiums) and the works, which in contemporary terminology could be called applied philosophy. The first attempts at the original in the frame of so called „national philosophy“ remained without a considerable achievement. This was also the case of the physician and philosopher Michael Petöcz (1779 – 1842), whose all essays (except of one) were written in German. However, in his works he developed a relatively original system, differing from the philosophical thought of that time. The paper presents the basic thoughts of this system, paying attention also to another local philosophers, who already before Petöcz were heading for similar conclusions. The author mentions also rarely appearing interpretations of his work.

Ak sledujeme filozofickú produkciu 19. storočia v našom regióne, stretávame sa buď so školskou filozofiou (ktorú charakterizujú najmä učebnice a rôzne kompendiá), alebo s textami, ktoré by sme v súčasnom názvosloví mohli zaradiť do oblasti aplikovanej filozofie. Prvé pokusy o vybudovanie originálneho systému v rámci tzv. národnej filozofie pochádzajú zo štyridsiatych rokov 19. storočia, ale bez nejakého významného výsledku. V eufórii reformného a obrodeneckého úsilia sa pritom marginalizujú iniciatívy, ktoré buď z ideologického, alebo z jazykového hľadiska (niekedy však aj z príčin osobných averzií a mocenských bojov v rámci kultúrno-vzdelávacích inštitúcií) nezapadajú do dobových modernizačných snažení. Tak to bolo aj v prípade diela lekára-filozofa *Michaela Petöcza* (1779 – 1842), ktorý všetky svoje rozpravy (až na jednu) napísal v nemčine. V týchto knihách je však rozvinutý relatívne originálny systém, značne odlišný od filozofického myslenia, ktoré v tzv. verejnej filozofii („philosophia in sensu cosmopolitico“) daného obdobia začínalo prevládať a ktoré uprednostňovalo morálnu filozofiu s prvkami axiologic.

V nasledujúcej štúdii predstavíme základné myšlienky tohto systému, pričom sa budeme venovať aj domácim mysliteľom, ktorí pred Petöczom smerovali k podobným záverom. Nemôžeme obísť, samozrejme, ani zriedkavé interpretácie jeho diela.

Bibliografické a biografické údaje. Moderné pramene, ktoré spomínajú nášho autora, poskytujú o ňom iba chudobné informácie. Nepoznajú ani dátumy jeho narodenia a úmrtia. Slovenský biografický slovník uvádza, že sa narodil okolo roku 1780 v Prešporku a zomrel okolo roku 1850 ([1], 445). Tieto údaje sú približné, opierajú sa o dátumy vydania jeho prvej a poslednej publikácie. Z týchto údajov sa dozvedáme aj o tom, že „Mihály Petöcz: ? (1796) je poslucháčom univerzity v Pešti“ ([2], 294). V tomto roku totiž uverejnil svoje skúšobné tézy z estetiky. Jeho posledná publikácia je

z roku 1841. Najbohatší a najhodnovernejší prameň, pokiaľ ide o uhorských autorov, Szinnyeiho rukoväť uvádza tiež iba to, že „bol lekárom v Bojniciach v Nitrianskej stolici“, a pripája informáciu, že bol špecialistom na balneoterapiu [3].

Pri excerpovaní maďarských filozofických časopisov z konca 19. storočia som narazil na štúdiu, ktorá obsahuje aj Petöczov životopis ([4], 137 – 164, 265 – 276). Podľa tejto štúdie sa náš autor narodil 15. septembra 1779 v Prešporku. Jeho otec bol tajomníkom grófa Jánosa Csákyho, neskoršieho strážcu koruny. Základnú školu navštevoval v Prešporku, ale gymnaziálne a univerzitné štúdiá (medicínu) absolvoval v Budíne, kam sa jeho rodina presťahovala. Po ukončení štúdií bol najskôr v službách grófa Jánosa Pálffyho. Býval v Bojniciach a vtedy sa naučil aj plynule po slovensky. Často vraj navštevoval piaristov v Prievidzi. Roku 1820 prijal menovanie za hlavného lekára Torontalskej stolice a odsťahoval sa so svojou rodinou do súčasného Zrenjaninu. Vykonal veľa pre modernizáciu lekárskej starostlivosti v tomto regióne a vo voľnom čase začal pracovať na svojom filozofickom systéme, za súčasť ktorého považoval aj teóriu liečenia. V roku 1829 sa vrátil do Bojníc, aby sa liečil. Strávil tu rok, po ktorom sa vzdal svojho lekárskeho postu a presťahoval sa do Budína. Tu sa už venoval iba filozofii, a to s takým presvedčením, že keď mu cenzor v Budíne v roku 1838 zakázal vydať knihu *Ansicht der Welt*, osobne ju odniesol do Lipska vydavateľovi Brockhausovi a zaplatil jej vytlačenie. Bol excentrickou osobnosťou. Traduje sa o ňom, že pracoval vždy neskoro do noci pri káve a víne, hoci kávu ako takú z princípu odmietal (a proti pitiu kávy napísal aj knihu). Zomrel 21. februára 1842. (Bibliografiu Petöczových prác pozri na konci štúdie.)

* * *

Sekundárna literatúra. Sledujúc Petöczovu filozofickú činnosť, musíme konštatovať, že počas jeho života reagovali na jeho myšlienky iba dvaja filozofi. Prvá z týchto reakcií je uštipačná kritika Jána Čaploviča a iba Wilhelm Traugott Krug ho hodnotí ako pozoruhodného filozofa. Čaplovič pri svojich ironických výpadoch proti tzv. prírodnej filozofii, filozofii práva a historiografii nevynechal vhodnú príležitosť sarkasticky analyzovať jeho dielo *Ansicht der Welt*. V tejto kritike, ktorá mala dve pokračovania v časopise „Századunk“ v Prešporku [5] Čaplovič píše: „Doktor Mihály Petöcz, tento veľavážený syn našej vlasti, ktorý nás už poučoval o tom, že káva je jedovatá, nám teraz otvoril brány večného svetla a odhrnul závoj z najhodnotnejších predmetov našich vedomostí... Je to naslovovzatý filozof, ktorý dokáže všetko vysvetliť.“ ([5], odsek 172) Ostrie Čaplovičovej kritiky je zamerané na súdobú špekulatívnu a transcendentálnu filozofiu a nešetří ani veľké postavy európskeho myslenia (napríklad Hegela, Herbarta a ďalších), takže mu prišli vhod aj názory Petöcza. Tento Čaplovičov postoj opierajúci sa o empirizmus a o požiadavku pragmatickosti filozofie bol síce v súlade so základnými princípmi tzv. filozofie harmónie, ale odmietal ho práve autor tejto filozofie, Gusztáv Szontagh.¹ V tejto Čaplovičovej kritike má pre nás informatívnu hodnotu zaradenie Petöcza medzi naturfilozofov nasledujúcich Schellinga.

¹ Skutočné príčiny tohto odmietania som rozviedol vo svojej knihe *A marginalitás szelíd bája* (Kalligram, Bratislava 1994, s. 48 – 70). Čaplovičov negativistický postoj kritizuje aj A. Vandrák vo svojej akademickej inauguračnej prednáške *Fries Jakab Frigyes bölcséletének méltánylása*, prednesenej 4. júna a 2. júla 1849 na pôde akadémie (pozri Vandrakov rukopis:

Krug vo svojom diele *Allgemeines Handwörterbuch der Philosophischen Wissenschaften nebst ihrer Literatur und Geschichte* označil za Petöczovho predchodcu Leibniza. Petöczov filozofický postoj – v súlade s jeho sebahodnotením – nazýva *psychizmom*, ktorý podľa neho vyplýva z Leibnizovej *Monadológie* ([6], 133, 192 – 193). Z krátkeho Krugovho opisu je zrejme, že poznal a zrejme aj čítal Petöczovu knihu *Die Welt aus Seelen*. Krugovo zaradenie sa teda zakladalo na znalosti textov a dôkladnej filozofickej orientovanosti. Je poučné, že kým Petöcz bol doma považovaný nanajvýš za čudáka a vyslúžil si iba ironické poznámky, jeden z najvplyvnejších vtedajších filozofov ho zaradil medzi pozoruhodných mysliteľov.

Koncom 19. storočia „znovuobjavili“ Petöcza dvaja maďarskí autori. Prvý z nich, József Buday, kladie otázku, prečo nemal tento filozofický systém žiadnu odozvu v dejinách maďarskej filozofie, a zároveň konštatuje príbuznosť Petöczovho myslenia s Boscovichovou a Leibnizovou filozofiou. Na tomto základe ho radí do tej línie prírodnej filozofie, ktorá za substanciu nepovažuje hmotu, ale silu, – porovnáva ho aj s neskorším G. Th. Fechnerom ([7], 304 – 316, 441 – 449). Podobne uvažuje aj ďalší autor J. Szentkláray, ktorý okrem Leibniza uvádza aj Hegelovu a Fichteovu psychológiu, ako aj psychologický dualizmus Antona Günthera.² Spomína aj Fechnerovu filozofiu, do ktorej vyúsťuje naturfilozofický dynamizmus, ktorým sa zaoberal aj Petöcz.

Okrem bibliografických poznámok ([8], 375; [9], 79 – 80; [10], 504 – 505) a jednej stručnej prezentácie v diele so zameraním na kultúrne dejiny³ sa potom dlho s menom nášho filozofa v žiadnych prehľadoch dejín myslenia v Uhorsku nestretávame. Výnimku tvoria – ako inak? – dve diela, ktoré vyšli v nemčine. Prvé je od Larryho Steindlera ([11], 369), v ktorom sa medzi zahraničnými propagátormi uhorskej a maďarskej filozofie spomína meno Kruga, ktorý písal o Petöczovi. Druhé je od Tibora Hanáka ([12], 63 – 64), ktoré obsahuje už obsiahnejšiu analýzu Petöczovej filozofie. Vytyka domácim historikom filozofie, že sa nezaoberajú jeho filozofiou napriek tomu, že disponoval značnými špekulatívnymi schopnosťami a bol originálny. Dilemu, či Petöcz patril medzi leibnizovcov, alebo schellingovcov vyriešil tak, že ho zaradil medzi uhorských schellingovcov, a tým aj prezentoval jeho filozofický systém. Napokon spomením vlastný príspevok k spracovaniu tejto témy. Prvý variant sa zaoberá Petöczom z hľadiska jeho marginalizácie v tzv. reformnom období ([13], 107 – 130), druhý zasa jeho filozofickým systémom z hľadiska jeho zaradenosti do dejín filozofie v Uhorsku [14]. Predložený slovenský variant sa opiera o tieto moje texty, ale v niektorých aspektoch sa od nich líši.

Petöczovi predchodcovia. Petöczova filozofia síce nenašla žiadneho domáceho pokračovateľa, ale to nás ešte nezbavuje úlohy zistiť, či tento mysliteľ bol iba obyčajným mystickým rojkom, alebo ho možno považovať za súčasť určitej vývinovej

MTA Könyvtár Kézirattára. RAL ad 48/1848).

² Anton Günther (1783 – 1863) bol teológom vo Viedni, ktorý proti hegelovskému panteizmu postavil dualitu princípov duše a ducha, ktoré sa v osobnosti zjednotia.

³ „Hlavný lekár, Mihály Petöcz je šíriteľom Schellingovej filozofie v nemeckom jazyku (*Die Welt aus Seelen*, 1833; *Ansicht des Lebens*, 1834; *Ansicht der Welt*, 1838).“ In: Helle Ferenc: *A magyar-német művelődési kapcsolatok története*. Budapest 1942, s. 90.

linie. Jednoduchšie povedané, či mala táto filozofia v Uhorsku nejaké predpoklady na existenciu.

Vieme, že Leibniz považoval za svojho predchodcu renesančného filozofa, Nicolausa Taurella, ktorého myslenie v Uhorsku reprezentoval Péter Laskói Csókás (zomrel v roku 1587). Spomedzi jezuitských filozofov treba spomenúť Paulusa Makóa (1724 – 1793) a Antona Radiča (1726 – 1773), ktorí pod vplyvom Rudjera Boscovicha pestovali podobnú filozofiu, s akou neskôr prichádza Petöcz. Obidvaja sa opierali o Boscovichov špekulatívny atomizmus, ktorý bol kombináciou newtonovského mechanizmu a leibnizovskej monadológie. V tomto obraze sveta tvoria podstatu sveta aktívne elementy nehmotnej povahy. Neskôr potom Johannes Nepomuk Horváth (1732 – 1800) – tento po celej Európe známy trnavský a neskôr budínsky profesor filozofie a fyziky, ktorý napísal aj fundovanú kritiku Kantovej teórie poznania – považoval „metafyzické elementy“ bytia za homogénne a nerozpriestranené. Zároveň odlišil neživé predmety, ktoré majú rozmer, od živých, teda oduševnených vecí.

Spomedzi protestantských filozofov osvietenstva na prvom mieste musíme spomenúť prešporského, kežmarského a neskôr prešovského profesora Joannesa Carlowského (1721 – 1794). Ten bol síce nasledovníkom Wolffa, ale v názoroch na metafyzické otázky naňho vplýval aj Leibniz. Podľa Carlowského sa telesá skladajú z nerozpriestranených, beztvarých a nedeliteľných jednoduchých substancií. Nazýva ich prírodnými atómami, ktoré majú duchovný charakter. Boh a svet teda majú tú istú podstatu a ich dualizmus je iba relatívny. To isté platí aj v prípade vzťahu tela a duše: duša si uvedomuje seba, telo aj vonkajší svet.

Leibnizovu monadológiu a Kantovu teóriu poznania sa pokúšal spojiť Stefan Fábri (1751 – 1817), profesor prešporského evanjelického lýcea. Existenciu monád ponímal podobne ako Carlowsky. Podľa Fábriho monády nevznikajú z ničoho, ale emanáciou z Boha. Monády tvoria štyri triedy: Boh, človek, zvieratá, rastliny. Medzi nimi sú kvalitatívne rozdiely. Kým existencia rastlín je iba mechanická, u zvierat sa už objavuje citlivosť a základné formy poznávania; človek je potom poznávajúcou a duchovne slobodnou bytosťou, Boh je zasa všadeprítomnou čistou duchovnosťou. Aj hmota je teda iba určitým zoskupením duchovných monád.

Odtiaľ je už iba krok k Petöczovi. Môžeme teda konštatovať, že pred ním už mnohí filozofi v Uhorsku podobne interpretovali a ďalej domýšľali Leibnizov a Boscovichov systém. Leibniz vo svojej *Monadológii* vychádza z Descartovho princípu, že nerozpriestranená substancia je myslíaca substancia, a predpokladal, že každá monáda (ako jednoduchá substancia) je duchovná a myslíaca. Aj on pripúšťal, že tieto monády možno nazvať „entelechiami“ alebo „dušami“ ([15], 341). Túto Leibnizovu tézu modifikuje Petöcz v tom zmysle, že duše sú substancie, ktoré sú predstaviteľné, poznateľné a v ktorých sa stelesňujú božské idey ([16], XXXII). Tomuto chápaniu dal názov *psychizmus*.

Medzi touto základnou ideou a jazykovednými, prípadne vo filozofických dielach sa nachádzajúcimi interpretáciami písmen u Petöcza existuje veľmi osobitný vzťah. Podobne, ako ďalší súdobý mysliteľ János Fogarasi, ktorý prisudzoval „písmenám metafyzické a a priori existujúce významy“ ([17], 11), aj Petöcz vychádza z predpokladu, že písmená a hlásky majú samostatné významy a zmysly. Písmená (a hlásky) teda majú substancielne zmysly a hodnoty – podobne ako leibnizovské monády alebo petöczovské

duše. Na základe toho aj vzťah medzi písmenami a textom (výrokom) zodpovedá vzťahu monád (duší) k vesmíru. Analýzou písmen sa dopátrame pôvodného významu textu – podobne ako demonštráciou duší sa dostávame k zmyslu sveta ako takého; aj preto, lebo v prípade písmen existuje nevyhnutný vzťah medzi významom a podobou písmena. Význam je „životom“ písmena, podoba je zasa priestorovou prezentáciou, prostredníctvom ktorej sa manifestuje „život“.

Vzťah psychizmu k ostatným ontologickým smerom. Podľa Petöcza je psychizmus vo svojich základoch protikladom materializmu, to však neznamená, že by to bol idealizmus.

Je to protiklad materializmu, lebo kým materializmus považuje za základ existencie hmotu, podľa psychizmu hmota nie je ničím. Pomenovanie – matéria – má iba vysvetľujúci charakter, lebo podľa Petöcza má toto slovo spoločný koreň so slovom matka (mater, maternus). To zároveň znamená, že matéria súvisí s existujúcimi vecami tak, ako makrokozmos súvisí s mikrokozmosom (v Petöczovej symbolike vzťah matky a dieťaťa). V tomto zmysle podobne ako mikrokozmos nie je súčasťou makrokozmu, ale je vo vzťahu k nemu samostatný, aj hmota poskytuje veciam iba ich obal (die Hülle), a až duša vdýchne do nich ideu a vlastnosti. Presnejšie: medzi dušou a hmotou neexistuje protirečenie. Pomenovanie – matéria – znamená iba toľko, že makrokozmos a neživá duša slúžia ako materiál na výstavbu živého ([18], 174 – 176). Keď Petöcz tvrdí, že z hľadiska psychizmu sa strácajú rozdiely medzi dušou a hmotou, má na mysli, že duša a hmota nemajú samostatnú a protikladnú podstatu; *všetko existujúce je duševné, aj hmota je duša*, ibaže nie duša s individuálnymi vlastnosťami, ale konvolúcia mŕtvych duší. Mŕtve duše sú neschopné poznávania a komunikácie, avšak získavajú tieto schopnosti tým, že sa stávajú obalmi živých duší ([18], 35).

Psychizmus nie je ani idealizmom. Duše sú podľa Petöcza – až na Boha, ktorý je mimo sveta ako stvoriteľ – jedinými reálnymi existenciami. Iba ony existujú *an sich*, všetko ostatné má charakter ideality v podobe manifestácie vnútorných obsahov duší. „Tu sa prejavuje rozdiel medzi idealizmom a psychizmom; idealizmus uznáva iba idey, nie však realitu. Psychizmus zasa priznáva skutočnú existenciu súcností duší (Dasein der Seelen), v ktorých je obsiahnutá aj existencia ideí...“ ([18], 291) Keby idealizmus uznal takúto reálnu existenciu duší, prekonal by sa rozdiel medzi ním a psychizmom a idealizmus by sa stal psychizmom.

Vzťah psychizmu k ostatným smerom – podľa Petöczovho prehľadu k psychomaterializmu, dynamickým teóriám, naturfilozofii, eklektikom – sa zakladá na určení a hodnotení „živého“. Spomedzi domácich autorov sa v tejto veci kriticky stavia k dielu Michaela Lenhosséka, ktoré považuje za eklektickú prácu [19].

Mimochodom, aj na Petöcza by sme mohli aplikovať Hegelov výrok adresovaný Leibnizovi, podľa ktorého vlastnosti prisúdené dušiam vytvárajú jediný rozdiel medzi dušou a hmotou: duša je o niečo jasnejšou monádou, avšak aj ona sama sa redukuje na čosi hmotné namiesto toho, aby sa odlišila od hmoty. Petöcz však potreboval pojem duše na to, aby mohol vytvoriť pevné základy interpretácie ducha. *Duch* nie je síce predmetom psychizmu a aj Petöcz sa ním zaoberá len stručne, no má významné miesto v smerovaní samého systému. Jediné existencia ducha nám totiž umožňuje pochopiť „zázrak stvorenia“, lebo s duchom sa objaví dualita bezprostredného a sprostred-

kovaného poznávania, ako aj vedenia a viery (Vernunftsvorschung und gemüthlicher Glaube). Tam, kde zlyháva na racionalite založený výskum, je chápanie umožnené láskyplným vzťahom. Cesty „výskumnika“ aj „proroka“ vedú k tomu istému cieľu: k prekročeniu hraníc zmyslového sveta a k odkrytiu základu bytia. S týmto svojím názorom Petöcz nebol v dejinách myslenia v Uhorsku a ani v kontexte dobovej maďarskej filozofie ojedinelým zjavom. Pojem tušenia u friesovcov Andreja Vandraka, Samuela Steinera, Karola Kuzmányho a Gusztáva Szontagha zohrával tú istú úlohu ako napríklad funkcia snenia u schellingovca Istvána Nyiryho. A všetci vedno tvrdia, že bezprostredné formy poznávania (viera, tušenie, sen) ako spôsoby prekonávania zmyslovej bezprostrednosti sú schopné odkryť a pre racionalitu demonštrovať neznáme súvislosti, ku ktorým sa ratio samo osebe nedokáže prepracovať.

Teritórium psychizmu siaha po hranice ríše ducha – tvrdí Petöcz. Preto on sám (ako lekár) pestoval naturfilozofiu a problémami duchovných vied sa zaoberal iba vtedy, keď analyzoval jazyk. Aj vtedy sa principiálne pridŕžal svojho predpokladu, podľa ktorého možno za súvislými textami, ktoré vyjadrujú duchovnosť, objaviť a identifikovať substanciálne písmená. Inými slovami: tým, že duch je viac ako duša a aj sa od nej líši, zároveň zakrýva svoju predhistóriu, vychádzajúcu z duše. To isté platí aj pre jazyk. Vznikajúce nové a nové významy prekrývajú pôvodný zmysel a význam slov a slovných spojení. Keďže však písané znaky jazyka môžu byť aj hieroglyfmi, návrat k nim odkrýva pôvodný obsah. § 22 jeho diela *Ansicht der Welt* napríklad analýzou znakov a ich spojení tvoriacich slová *Anima*, *Seele* a *Geist* vznikajú ontologické rozdiely medzi ich významami. Konečným výsledkom Petöczových úvah v rámci filozofie jazyka je jednak téza, že existujú jazyky, v ktorých už podoby písmen nosia významy, a tým nám odovzdávajú slovami už zakryté informácie; jednak to, že všetci novátori jazyka by sa mali pred započatím svojej činnosti oboznámiť s filozofiou tvorby daného jazyka.

Poriadok „sveta duše“. Petöcz začína svoje úvahy problémom, ktorý ho zaujíma ako lekára. Je to povaha *živého*. Vo všeobecnosti konštatuje, že za živý považujeme taký individuálny jav, ktorý manifestuje niečo zo seba a o sebe. Tam, kde sme svedkami takejto manifestácie, predpokladáme existenciu manifestujúceho javu a tento jav je príčinou živého. Ale aj po takomto abstraktnom určení nám zostáva otázka: Čím je tento sebaohlasujúci jav? Podľa neho je to duša. „Prejav existencie duše a jej sebaohlásenie (Selbstverkündung) sa rovná životu. Kde je život, tam je duša.“ ([18], 6)

Ako však môžeme identifikovať dušu? Z akej potencionality môžeme vylúpnuť základné vlastnosti duše? Podľa Petöcza je to *schopnosť poznávania*. Duša je „bytosť schopná poznávania“, ktorá disponuje tromi základnými vlastnosťami: predstavivosťou, umom a rozumom. Myslenie však nie je vlastnosťou duše, ale je používaním predstavivosti, umu a rozumu. O myslení možno hovoriť iba tam, kde spomenuté tri vlastnosti sú v bezprostrednej súčinnosti. Aktualizácia týchto troch základných vlastností odlišuje od seba existenčné stupne duše. „Rastlinná duša“ sa „špecializuje“ iba na používanie schopnosti predstavivosti; um a rozum sa používajú iba sprostredkovane ako prostriedky. „Animálna duša“ už bezprostredne prepája predstavivosť s umom, teda so schopnosťou, pomocou ktorej duša rozpoznáva súvislosti, ktoré sú pre jej existenciu dôležité. Jedine ľudská duša používa bezprostredne aj sprostredkovane všetky tri vlastnosti, a tak

uplatňuje schopnosť rozumu objaviť predmety a súvislosti, ako aj schopnosť usudzovať spojením dvoch známych súvislostí na tretiu, neznámu súvislosť.

Myslenie je podľa tohto chápania akousi vnútornou činnosťou duše, ktorá sa nemusí manifestovať. Z nej odvodzuje Petöcz rozdiely medzi životom a myslením. Aj jedno, aj druhé považuje za činnosť, kým však život je založený na sebaohlasovaní a schopnosti komunikácie, myslenie sa zakladá na vplyve, ktorý sa neexteriorizuje. „Sebaohlasovanie“ je vlastnosťou živej duše, mŕtve duše toho nie sú schopné. Ak však domyslíme toto rozlíšenie do dôsledkov, zistíme, že schopnosť myslenia (keďže sa nemanifestuje) je daná aj mŕtvym dušiam. Z toho možno vysvetliť aj dispozíciu mŕtvej duše stať sa obalom adekvátnej živej duše. Myslenie je teda takým vnútorným systémotvorným elementom sveta duší, ktoré zabezpečuje koordináciu duší.

Čistú logiku svojej teórie však Petöcz ruší výrokom, podľa ktorého – hoci duša existuje skôr, než jej obal, prostredníctvom ktorého získava iba priestorovosť – idea formy a kvality, sídlia v dušiach, nie je „filius ante patrem“, ale Boh stvorí dušu a následne ich obdaruje ideami ([18], 33). Takto sa dostávame k leibnizovskému riešeniu – „harmonia praestabilita“.

Vráťme sa k vzniku myslenia v činnosti duše. Petöcz konštatuje, že spomínané tri vlastnosti duše nestačia na to, aby duša dokázala obsiahnuť a pochopiť protirečenia sveta. Na to musí byť mysliacou a zároveň myslenou dušou. Tento stav možno podľa neho dosiahnuť pomocou predpokladanej štvrtej vlastnosti, *schopnosti sebanazerania* (Selbstbeschauungsvermögen). Duša tak urobí predmetom myslenia vlastný obraz (teda nie svoje bezprostredné bytie), a tak sa dostáva k účelu vlastnej existencie: k bráne poznávania. Len čo však začína pôsobiť sebanazeranie, duša sa pretvorí na novú kvalitu: *stáva sa duchom*.

Keďže však duch nie je objektom psychizmu, Petöcz ďalej nejde a vracia sa k výkladu poriadku sveta duší. Predovšetkým objasňuje vzájomný vzťah pojmov „*veškerenstva*“ (das All), *vesmíru* (Allwelt, Universum) a *svetovej duše* (Weltseele). Už skôr konštatoval, že všetko existujúce má buď charakter mikrokozmu, alebo makrokozmu a že mikrokozmos nie je podriadený makrokozmu, ale je autonómny ([18], 88). Tak prichádza k záveru: „Veškerenstvo“ nie je samostatnou existenciou odlišujúcou sa od mikrokozmu a makrokozmu, ale vzniká tak, že duše reflektujú tento svet, vytvoria pojem komplexity a tento pojem potom označuje „veškerenstvo“. „Veškerenstvo“ teda nie je reálnou, ale ideálnou existenciou. Ešte presnejšie: je to idea, a preto ho nemožno stotožňovať s vesmírom, ktorý existuje reálne. Povahu vesmíru a svetovej duše chápe Petöcz úplne v duchu Leibniza. Leibniz v paragrafoch 62 – 64 svojej *Monadológie* píše, že tak, ako každá stvorená monáda odzrkadľuje celý vesmír, aj duša, odzrkadľujúc svoje telo, ktoré jej prináleží, odzrkadľuje vesmír. Ďalej, že spojenie tela a entelechie sa nazýva živočíchom. Toto organické telo je istým druhom božského stroja alebo automatu, ktorý vo všetkom prekonáva všetky stroje vytvorené človekom ([15], 350). Petöcz to formuluje tak, že vesmír – keďže okrem svojich osebe vzatých vlastností je relatívnym činiteľom – má vlastnú formu, prostredníctvom ktorej sa stáva pravidelne usporiadaným organickým celkom. A ako organický celok je strojom (Maschine). A keďže sa vesmír skladá z jednej duše a z jej obalu, nie je ničím iným ako svetovou dušou; je teda živým celkom, ktorého prejavy sú totožné s prejavmi každej živej existencie. Z toho všetkého Petöcz logicky vyvodzuje, že svetová duša nie je totožná s Bohom. Má to – medzi inými

– aj tú jednoduchú príčinu, že Boh (ako nekonečná bytosť) nemôže mať konečný obal (bez ktorého zasa duša nemôže byť živá).

Podľa Leibniza sa musí konečná príčina bytia nachádzať mimo súvislostí osobitne a náhodne existujúcich vecí. Tú môžeme objaviť v nevyhnutnej substancii, ktorú nazýva Bohom. Petöcz zasa tvrdí, že vyššie opísaný systém bytia je apodiktickým dôkazom božej existencie. Jednak prostredníctvom protikladu, ktorý proti premenlivosti svetov nevyhnutne predpokladá existenciu niečoho stáleho a proti relativite svetov stavia absolútne, jednak stanovuje stvoriteľa vznikajúcich a zanikajúcich vecí. Podľa Petöcza teda žiadne prírodovedné výskumy nás nemôžu odvrátiť od poznávania Boha, veď každý nový objav rozširuje iba okruh relatívnych právd, neruší však hranice smerom k absolútnu. Jedine duchom ponúkané bezprostredné poznanie sa dostáva k podstate nachádzajúcej sa mimo našich skúseností. Tu vidíme, že Petöcz sa neopiera iba o Leibniza, ale dôverne poznal a aplikoval súdobú nemeckú metafyziku.

Boh teda nie je totožný so svetom, neprezentuje sa ako celok sveta a ani sa neukazuje vo svete. Manifestuje sa prostredníctvom duší, ktoré stvoril za týmto účelom ([18], 127). Takto sa uzatvára onen – takmer hegelovský – kruh, v ktorom je Boh totožný s absolútnym vedením. Keďže však myslenie nie je niečo vonkajšie, stvoril Boh duše, do ktorých ako základnú vlastnosť vložil poznanie. Duše sa v rámci svojej relatívnej existencie dokážu reflektovať samy seba a zároveň aj svojho stvoriteľa, čím sa poznanie vracia k svojmu východiskovému bodu. Je tu však rozdiel: prostredníctvom ducha si Boh sprostredkovane uvedomuje sám seba a existenciu stvoreného sveta. Alebo, ako to napísal Leibniz: „Duše sú vo všeobecnosti živými zrkadlami alebo obrazmi vesmíru..., ale duchovia sú okrem toho obrazmi samého Božstva a či samého pôvodcu prírody... každý duch je vo svojom okruhu akoby malým božstvom.“ ([15], 350)

Aj stvorenie má svoj pendant vo svete duší. Je to *splodenie*, pomocou ktorého duše po ukončení stvorenia budujú vlastnú existenciu. Splodenie sa líši od stvorenia tým, že nevytvára veci z ničoho, ale živé duše sformujú z masy mŕtvych duší vlastné obaly. Z toho Petöcz odvodzuje to isté, čo predtým Leibniz, že totiž prirodzenou cestou nie je možný ani dokonalý vznik, ani úplný zánik. Duša je teda nesmrteľná. To, čo nazývame smrťou, nie je nič iné, iba strata tela, obalu. Petöczova teória splodenia by vyznievala ako mystika, keby sme nepoznali metafyzické pozadie obsiahnuté v Leibnizovej *Mona-dológii*. Na základe tejto metafyziky je totiž splodenie totožné s vývojom a je prostriedkom rozmnožovania variácií. To uznáva aj Petöcz, keď píše, že v záujme optimálnej použiteľnosti musí byť masa mŕtvych duší variabilná a že túto variabilitu dosahuje pomocou splodenia. Splodenie je zároveň aj *mechanizmom ožívovania*. Funguje to tak, že spoločné pôsobenie dvoch živých duší vyzdvihne jednu dušu z nediferencovaného priestoru, kde sú dočasne umiestnené mŕtve duše. Toto vyzdvihnutie je vlastne oživenie, po ktorom nová duša vybuduje na základe nevyhnutnej formy vlastný obal a napokon sa individualizuje.

Na záver sa dostáva Petöcz k osobitostiam rozdielov medzi živými a neživými tvormi. Prvý rozdiel spočíva v tom, že „všetko živé má svojich rodičov“, teda že živá duša vo svojej existencii predbieha vlastný obal a že túto živú dušu utvárajú ďalšie dve duše ([18], 127). Živé je to, čo má svoju minulosť, a prítomnosť je v každom prípade pokračovaním tejto minulosti. Ako píše Leibniz: prítomnosť obsahuje aj budúcnosť. Druhým špecifickým znakom živého je podstatný charakter formy ([18], 130). Keďže je

však živé zároveň aj dočasné a rozmnožuje počet variantov, prináša do bytia – v ontologickom aj gnozeologickom zmysle – princíp individuality. Treťou charakteristikou je premenlivosť kvalitatívnych znakov ([18], 132). To znamená, že kvalita anorganickej hmoty (Masse) je nemenná, preto sa nemôže zničiť; základnou vlastnosťou živých duší je však neustála premena.

Petöcz sa viackrát vrátil k problematike živého. Vo svojom diele *Ansicht des Lebens* napríklad znova porovnáva všetky relevantné filozofické smery (jeho vlastný psychizmus nevynímajúc) a s nemalým sebavedomím konštatuje, že stotožnenie živého so sebačinnosťou, ale najmä s komunikačnou schopnosťou ([20], 74) už prekonáva hranice vlastného systému. Najmä vtedy, keď berieme do úvahy aj spomenuté tri ontické vlastnosti živočíchov. Náš autor sa tak vracia k východiskovému bodu vlastných úvah. Ako lekár formuloval filozofické otázky a naturfilozofický pohľad mu poskytol teoretické pozadie na fundáciu vlastnej filozofie liečenia. Treba však poznamenať, že svoje lekárske diela písal ešte pred vybudovaním vlastného filozofického systému, preto sa tieto dve oblasti celkom neprekrývajú. Pre úplnosť sa však venujme krátko aj tejto oblasti.

„Filozofia“ liečenia. Základná otázka znie: *Čo je choroba?* Petöczova odpoveď vychádza z toho, že ľudský organizmus ako mikrokosmos je podriadený tým istým zákonitostiam ako vesmír. Vesmír vo svojom vývoji prechádza z neptúnskeho štádia cez tellurické až k vulkanickému štádiu, vzniká teda z vody a zaniká pôsobením ohňa. V normálnom prípade tou istou cestou prechádza aj človek. Voda a oheň ako dva póly privádzajú organizmus do stavu bez formy. Kým sú tieto dva procesy v rovnováhe, aj organizmus je zdravý; akonáhle sa naruší harmónia a jeden z pólov prevažuje, vzniká choroba. Z toho náš autor usudzuje, že existujú dve veľké skupiny chorôb: tzv. zápalové choroby (vznikajúce na základe prevahy ohňotvorných procesov) a nervové choroby (vznikajúce na základe prevahy vodotvorných procesov). Počet skutočných chorôb je však väčší, čo je podľa Petöcza dané rozdielmi napadnutých častí organizmu.

Z hľadiska aktivizácie a lokalizácie sa tieto skupiny chorôb viažu na určité orgány: zápalové choroby na srdce, pečeň a vaskulárny systém, nervové choroby zasa na pľúca, slezinu a lymfatický systém. Ďalej: tieto orgány sú antagonicky usporiadané, čo slúži dvojitému účelu. Jednak sa tým obmedzuje možnosť prevahy jednej alebo druhej skupiny chorôb, jednak to umožňuje zasahovať do chorého organizmu (aktivizáciou antagonistického orgánu). Na tejto polárnej usporiadanosti je založená aj schopnosť sebaliečenia organizmu. Vyzdravenie teda nezáleží na sile prírody, ale na špecifickej súčinnosti orgánov ľudského tela. Potom už záleží iba na miere aktivácie týchto orgánov – či organizmus smeruje od choroby k normálnej rovnováhe (teda k zdraviu), alebo sa stáva činnosť tohto orgánu takou prudkou, že nielen vyrovnáva svoj protipól, ale ho aj prekonáva (čo bude príčinou ďalšej choroby). K tomu má Petöcz jednu veľmi významnú poznámku, podľa ktorej aktivácia antagonistického procesu nelieči chorobu, iba umožňuje uzdravenie ([21], 13). Petöcz teda vidí úlohu lekára v tom, že napomáha optimálnemu fungovaniu organizmu, a nie v tom, že neobmedzene zasahuje do priebehu choroby alebo uzdravenia. Zásah je potrebný vtedy, keď snahy o nastolenie rovnováhy boli neúspešné.

Petöczove ďalšie lekárske názory už presahujú terén filozofie. Pozoruhodné je však jeho dielo *Das unmoralische der Todesstrafe*, ktoré sa pohybuje na rozhraní filozofie, etiky a lekárskej vedy a týka sa morality trestu smrti. Úvahy tejto knihy sú vlastne aplikáciou záverov diela *Ansicht der Welt* na jeden konkrétny problém.

Namiesto záveru. Ukázali sme, že v dejinách filozofie v Uhorsku možno vystopovať líniu, ktorá je v mnohom podobná Petöczovmu systému. Doteraz sme však nezodpovedali otázku, prečo v neskoršom období nemá táto metafyzika svojich nasledovníkov. Odpoveď na túto otázku bude zrejme viac.

Prvá vychádza z charakteru „ducha doby“ tridsiatych a štyridsiatych rokov 19. storočia v Uhorsku. Je to obdobie spoločenskej a politickej modernizácie so silným akcentom na nacionálny prvok. V prípade Čaploviča som už poukázal na pozadie jeho marginalizácie vo verejnom živote. U Petöcza ide tiež o čosi podobné. Ešte v prvej tretine 19. storočia zohrávala nemecká literatúra v uhorskej kultúre významnú úlohu. Priamo úmerne k tomu, ako začína prevažovať maďarčina (vďaka svojej obnove, ale aj pod vplyvom rozhodujúcej národnej inštitúcie, Akadémie), nemčina je vytláčaná na okraj kultúrnych aktivít. Paralelne s touto tendenciou víťazí predstava, že treba vytvoriť originálnu národnú filozofiu – originálnu z hľadiska národného jazyka, vylúčenia nemeckého vplyvu a zdôraznenia pragmatickosti. A práve vtedy prichádza Petöcz so svojou abstraktnou a „nepraktickou“ metafyzikou, ktorú navyše predkladá v nemeckom jazyku. Paradoxné, ale aj symptomatické je to, že ho zosmiešňuje práve ten Čaplovič, ktorý sa stane o niečo neskôr obeťou tej istej verejnej mienky, ktorá marginalizovala Petöcza. Nášmu autorovi nepomohlo, že v roku 1819 zaslal svoje knihy so sprievodným listom do knižnice Národného múzea. V liste žiada, aby bol zaradený do zoznamu „národných autorov“.⁴ A nepomohlo mu ani to, že na súťažnú otázku Akadémie v roku 1837 napísal svoju jedinú maďarskú knihu venovanú jazykovednej problematike *Régi magyar szavak*. Nebol akceptovaný a zabudlo sa naňho.

Mimochodom, prípad Petöcza hovorí aj o tom, akou ošemetnou záležitosťou je otázka národnej filozofie. Krug píše o ňom takto: „Ein Ungar, Namens Mich. Petöcz.“ Čo, samozrejme, znamená iba to, že náš filozof bol uhorský mysliteľ. Jeho vyššie uvedený list je písaný peknou maďarčinou a vie sa aj to, že jeho rodina bola maďarská. No písal po nemecky a – ak možno niečo také tvrdiť – jeho myslenie je nemecké. Kam ho teda zaradiť? Vylúčiť ho z okruhu nášho záujmu tak, ako to urobila jeho doba? Asi by to bol podobne chybný krok. Aj jeho prípad nás teda núti, aby sme sa pozreli na túto problematiku nezaujato a pokúsili sa precizovať metodologické prístupy k výskumu tzv. národnej filozofie.

Ďalšou príčinou marginalizácie mohla byť dobová situácia: leibnizovská (a wolffovská) filozofia mala na konci 18. a na začiatku 19. storočia svojich prívržencov najmä medzi učiteľmi filozofie na rôznych typoch a úrovniach uhorských škôl. Ale v období tvorby Petöcza prepustila svoje miesto kantovskej a pokantovskej filozofii, nehovoriac už o filozofii „in sensu cosmopolitico“, kde – ako sme už spomenuli – sa stávajú módnymi rôzne teórie, ktoré aspirujú na funkciu sociálnej filozofie v širšom

⁴ List je datovaný 1. januára 1819 v Nitre a nachádza sa v rukopisnom oddelení OSZK. In: *Levelestár*.

zmysle. V tejto atmosfére sa stávajú špekulatívne metafyzické systémy nepoužiteľnými. Najlepším príkladom tejto situácie je takmer jednohlasné odmietnutie Hegelovej filozofie v štyridsiatych rokoch v rámci maďarského myslenia kvôli jej údajnej odťažitosti a nezrozumiteľnosti. Hegelova naturfilozofia tu slúži ako odstrašujúci príklad. A medzi ňou a Petöczovým systémom možno nájsť množstvo analógií. A na prelome 19. a 20. storočia, keď sa maďarská filozofia znova obracia k filozofickým systémom, je už Petöczovo myslenie zastarané.

Szentkláray aj Buday spomínajú G. Th. Fechnera, ktorého panteistický panpsychizmus vykazuje mnoho podobných črt ako Petöczov systém.⁵ Ale podobne sa mohli odvolať aj na R. H. Lotzeho, podľa ktorého sa svet skladá z monád s rôznym stupňom uvedomenosti. A práve odlišná recepcia Fechnera a Lotzeho v Uhorsku všeobecne a v maďarskom myslení zvlášť môže poskytnúť ďalšiu odpoveď na našu otázku, prečo sa zabudlo na Petöcza. Podstatou Lotzeho filozofie je totiž idea hodnoty. Práve on striktné odlišuje fakticitu existujúcich vecí od večnej platnosti (Geltung) etických a logických hodnôt. Týmto svojím názorom organicky zapadá do tej línie pokantovskej filozofie, ktorú pestovali v Uhorsku najmä na protestantských školách a ktorá sa stala akousi esenciou filozofickej tradície.⁶ Tejto axiologickej orientácii je Petöczova naturfilozofia cudzia. Katolícke školy ju zasa neprijali preto, lebo ich jednak odstrašovalo cenzorské odmietnutie z roku 1838, jednak už na konci storočia sledujú neoscholastickú líniu.

Štvrtá príčina marginalizácie Petöcza je tak trochu špekulatívna. Bernát Alexander vyslovil v roku 1915 hypotézu o charaktere maďarskej filozofie ([22], 1 – 21), v ktorej hovorí o tom, že maďarská filozofia stojí niekde medzi francúzskym a nemeckým duchom. Preto vraj nikdy neprijala ani mystiku, ani materializmus. Psychizmus nášho autora by Alexander zrejme zaradil do mystiky, a tým by vysvetľoval aj jeho nezakorenenosť. A možno by nebol ďaleko od pravdy.

LITERATÚRA

- [1] *Slovenský biografický slovník*, zv. 4. Martin 1990.
- [2] *Régi magyarországi szerzők, OSZK Régi Magyarországi Nyomtatványok Szerkesztő sége*. Budapest 1989.
- [3] SZINNYEI, J.: *Magyar írók élete és munkái*, zv. 10. Budapest 1905, odsek 921.
- [4] SZENTKLÁRAY, J.: „A lélekvilág philosophiája.“ In: *Bölcséleti Folyóirat*, 1887, s. 137 – 164, 265 – 279.
- [5] „A természetphilosophia diadalma.“ In: *Századunk*, 1839, č. 22 a 24.
- [6] KRUG, W. T.: *Allgemeines Handwörterbuch der philosophischen Wissenschaften nebst ihrer Literatur und Geschichte*, Band 5, Zweite Abteilung. Leipzig 1838.
- [7] BUDAY, J.: „Dr. Petöcz Mihály bölcsészeti rendszere.“ In: *Magyar Philosophiai Szemle*, roč. 3, 1884, s. 304 – 316, 441 – 449.
- [8] PETRIK, G.: *Magyarországi német könyvészet 1801 – 1860*, časť 2. Budapest 1886.

⁵ Vid' najmä Fechnerovo dielo *Die Tagesansicht gegenüber der Nachtansicht* z roku 1879.

⁶ Na konci 19. storočia na všetkých evanjelických školách niekoľko rokov používali Lotzeho stredoškolskú učebnicu *Logika és a philosophia encyklopaediája* (Budapest 1884).

- [9] PETRIK, G.: *Magyarország bibliográfiája 1712 – 1860*. Zv. II. Budapest 1891.
- [10] TIBENSKÝ, J. – HROCHOVÁ, M. – MAUEROVÁ, M.: *Bibliografia prírodných, lekárskych a technických vied na Slovensku do r. 1850*. Zv. I. Martin 1976.
- [11] STEINDLER, L.: *Ungarische Philosophie im Spiegel ihrer Geschichtsschreibung*. München 1988.
- [12] HANAK, T.: *Geschichte der Philosophie in Ungarn. Ein Grundriss*, Studia Hungarica, zv. 36. München 1990.
- [13] „Egy magyarországi leibniziánus: Petöcz Mihály.“ In: *A marginalitás szelíd bája*. Bratislava, Kalligram 1994, s. 107 – 130.
- [14] „Petöcz Mihály leibniziánus filozófiája.“ In: *Alternatív tradíciók a magyar filozófia történetében* (zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie). Miskolc 1999, s. 86 – 97.
- [15] LEIBNIZ, G. W.: „Monadológia,“ 18. a 19. In: [23].
- [16] PETÖCZ, M.: *Ansicht der Welt*. Einleitung. Ofen 1834.
- [17] FOGARASI, J.: *A magyar nyelv metaphysicája, vagy a betűknek eredeti jelentései a magyar nyelvre alkalmaztatva*. Pest 1834.
- [18] PETÖCZ, M.: *Die Welt aus Seelen*. Pest 1833.
- [19] LENHOSSÉK, M.: *Darstellung des menschlichen Gemüths in seinen Beziehungen zum geistigen und leiblichen Leben*. Wien 1834.
- [20] PETÖCZ, M.: *Ansicht des Lebens*. Ofen 1834.
- [21] PETÖCZ, M.: *Neue Methode die Wechselfieber*. Pressburg 1819.
- [22] „Magyar filozófia.“ In: *Athenaeum*. Új Folyam, zv. I, Budapest 1915, s. 1 – 21.
- [23] *Antológia z diel filozofov. Novoveká racionalistická filozofia*. Bratislava, Epoque 1970.

Bibliografia Petöczových prác:

- *Theses ex universa aethetica*. Pestini 1796.
- *Über die Schädlichkeit des Kaffeetrinkens*. Wien 1817 (*Kaffee ist Gift! Oder über die Schädlichkeit.*) Pressburg 1837.
- *Neue Theorie der Heilkunde*. Pressburg 1819.
- *Neue Methode die Wechselfieber ohne China-Rinde sicher leicht zu heilen*. Pressburg 1819.
- *Die Welt aus Seelen*. Pest 1833.
- *Ansicht des Lebens*. Ofen 1834.
- *Hieroglyphen und Sanscrit-Worte in der magyarischen, deutschen, lateinischen Sprache*. Ofen 1834.
- *Ansicht der Welt. Ein Versuch die höchste Aufgabe der Philosophie zu lösen*. Leipzig 1838.
- *Régi magyar szavak*. Pozsony 1840.
- *Das unmoralische der Todesstrafe. Nachtrag zu dessen „Ansicht der Welt“*. Leipzig 1841.

prof. PhDr. Ondrej Mészáros, CSc.
 Filozofický ústav SAV
 Klemensova 19
 813 64 Bratislava
 SR